

УДК 378.4(477.54+470.23) «18/19»

Т. Г. Павлова

Харківський торговельно-економічний інститут КНТЕУ

ЄДИНИЙ УНІВЕРСИТЕТСЬКИЙ ПРОСТІР РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (на прикладі взаємодії Харківського та Санкт-Петербурзького університетів)

Дана стаття присвячена взаємодії Харківського та Санкт-Петербурзького університетів у XIX – на початку XX ст. як важливому аспекту єдиного університетського простору, сформованого в Російській імперії. Аналізується підготовка та обмін науково-педагогічними кадрами, розвиток освіти й науки, становлення наукових шкіл.

Ключові слова: вища освіта, університет, єдиний університетський простір, науково-педагогічні кадри, наукові школи.

Данная статья посвящена взаимодействию Харьковского и Санкт-Петербургского университетов в XIX – начале XX века как важному аспекту единого университетского пространства, сформированного в Российской империи. Анализируется подготовка и обмен научно-педагогическими кадрами, развитие образования и науки, становление научных школ.

Ключевые слова: высшее образование, университет, единое университетское пространство, научно-педагогические кадры, научные школы.

This article is devoted interaction Kharkov and St. Petersburg universities in XIX and at the beginning of XX-th centuries as to the important aspect of single university area, formed in Russian Empire. Training and exchange of scientific and pedagogical cadres, development of education and science, becoming of scientific schools is analysed.

Key words: higher education, university, single university area, scientific and pedagogical cadres, scientific schools.

Сучасне українське суспільство переживає непрості часи трансформації культури. А оскільки «генетичною матрицею» культури є школа, у т. ч. вища, то дослідження всіх процесів, що відбуваються у сфері освіти, включаючи їх історичні передумови, є актуальними й соціально значущими.

У системі вищої освіти України за останні 20 років відбулися істотні зміни: з'явилися недержавний сектор, нові спеціальності та навчальні дисципліни, змінився зміст усіх суспільствознавчих курсів і т. ін. Багато університетів, заохочуваних державою, підписали Болонську декларацію й включилися в процес формування єдиного європейського університетського простору¹. Важливим засобом досягнення даної мети повинна стати обов'язкова підвищена мобільність викладачів і студентів. В Україні цю проблему поки що розв'язати не можна з економічних причин. Але в XIX ст. у зовсім іншій ситуації й під іншою назвою взаємодія між російськими університетами, завдяки переміщенню викладачів, єдиним статутам і навчальним програмам, не тільки мала місце, а й сформувала єдиний університетський простір. Приклад тому – Харківський і С.-Петербурзький університети, історія яких непогано вивчена. Втім, проблема науково-педагогічної комунікації між ними спеціально не досліджувалася, хоча необхідна для цього джерельна база є [2, 3, 7, 26, 28 та ін.]. Тому мета даної статті – проаналізувати взаємодію двох вишів у справі підготовки науково-педагогічних кадрів у дореволюційний період і визначити вплив цих кадрів на розвиток освіти, науки і культури.

Система вищої освіти в Російській імперії була створена в результаті реформування всієї сфери освіти в 1802–1804 рр. У цей період було засновано Міністерство народної освіти, прийняті основні нормативні документи (статути), сформована єдина державна всестанова чотирьохступенева школа. Верхню сходинку в ній посідали університети. У першій половині

¹ Головною метою Болонського процесу є розвиток і поширення в світі європейської культури.

XIX ст. їх було 8. Кожен з них, не зважаючи на політику централізації та уніфікації, мав свою специфіку. Тому, єдиний університетський простір, що склався в Росії внаслідок такої політики, мав не тільки негативні, а й позитивні риси.

Провінційний Харків, де 17 січня 1805 був відкритий університет, на той час не мав матеріальної бази, необхідної для організації навчального процесу і науки. Все створювалося з нуля і розвивалося повільно. На початковому етапі були труднощі з укомплектуванням кафедр кваліфікованими викладачами та з набором студентів, підготовлених до навчання у виші. У перше десятиліття існування університету серед його професорів переважали іноземці, через дефіцит у Росії своїх науково-педагогічних кадрів для вищої школи. З подібними труднощами стикалися всі університети, навіть столичні.

Від самого початку свого існування російські університети взаємодіяли між собою. Основним напрямком комунікації була підготовка та обмін науково-педагогічними кадрами. Пізніше, з 1860-х років, коли почали створюватися наукові товариства, виходити спеціалізовані наукові видання, проводитимуться наукові з'їзди – міжвузівські зв'язки розширилися, але переміщення випускників, магістрів та докторів, як і раніше виступало основною сполучною ланкою між навчальними закладами.

Перший контакт між Харківським і Петербурзьким університетами відбувся в 1819 р., коли до новоствореного ВНЗ на кафедрі французької мови був призначений харківський професор загальної історії Антон Антонович Дегуров (Дюгур). Цей професор французького походження за час своєї служби в Харківському університеті в 1806–1816 рр. ніяких наукових або педагогічних талантів не виявив і цінувався в основному як візитатор і дипломат. Історик університету Д. І. Багалій охарактеризував його як людину «з рисами спритного честолюбця й кар'єриста, який не гребував засобами для досягнення своїх цілей» [2, с. 806]. У 1816 році він був за «височайшим повелінням» переведений в Головний педагогічний інститут у Петербурзі, а коли тут відкрився університет, отримав у ньому кафедру. Кафедра Антону Антоновичу дісталася після звільнення професора історії Е. В. Раупаха, чому він посприям особисто. В 1825–1836 рр. Дегуров був ректором університету. Його наукова спадщина петербурзького періоду невелика – три актові промови, короткий історичний нарис про підкидьків і дослідження про виховні будинки Європи.

Більш гідним придбанням Петербурзького університету став молодий німецький науковець Борис Андрійович Дорн, який викладав у Харкові в 1829–1835 рр. східні мови. Він надрукував тут у 1933 р. монографію з порівняльного мовознавства латинською мовою [3, с. 531]. Студентів у нього було небагато, і наступника собі він не виховав. Істотно ускладнювало роботу професора незнання ним спочатку російської мови і відсутність першоджерел для плідної дослідницької діяльності. У 1835 р. Б. А. Дорн переїхав до Петербурга, де працював професором історії та географії Сходу в Інституті східних мов при Міністерстві закордонних справ, а в Петербурзькому університеті викладав санскритську й афганську мову. Проте вже з 1839 р., після обрання ад'юнктом Імп. Академії наук (далі – СПб АН) він зосередився на роботі саме в цьому науковому закладі. Для Харківського університету від'їзд Дорна став суттєвою втратою, тому що кафедра, яку він займав, залишалася вакантною протягом наступних 20 років (1835–1855). Своєю кар'єрою і в Харкові, і в Петербурзі вчений, схоже, був зобов'язаний академіку Х. Д. Френу. Наукові заслуги Б. А. Дорна безсумнівні: він першим в Європі зайнявся вивченням мови афганців і розробкою їх історії за тубільними джерелами і першим у Росії – ефіопської писемності. Змінивши в 1851 р. Френа на посаді директора Азіатського музею, Дорн підготував дослідження про історію цього закладу за 1819–1844 рр. У наступні роки він піклувався про поповнення та обробку фондів Музею, регулярно публікував повідомлення про нові надходження. Б. А. Дорн зробив істотний внесок у підготовку до видання каталогу мусульманського фонду, ввів у науковий обіг багато рукописів Азіатського музею, головним чином перські, але почасти й арабські. Він займався вивченням джерел з історії Східної Європи, Середньої Азії та Ірану й особливо каспійського узбережжя [29]. Велика частина його наукових праць написана в петербурзький період життя.

Завдяки близькості Головного педагогічного інституту з 30-х років Петербурзький університет став поступово перетворюватися на важливий центр підготовки науково-педагогічних кадрів. У 1832 р. Харківський університет вперше прийняв на роботу його випускника В. І. Лапшина,

а в 1835 р. – чотирьох випускників духовних академій, які після закордонного відрядження з метою удосконалення в науках, були удостоєні радою Петербурзького університету наукового ступеня доктора законодавства: О. Федотова-Чеховського (1835), О. В. Куніцина (1935), С. М. Орнатського (1835), І. В. Платонова (1835). Всього протягом XIX – на початку XX ст. у цьому виші навчалися (прослухали повний курс або окремі дисципліни) в якості студентів або вільнослухачів 34 майбутніх викладача Харківського університету [нідраховано автором за 8, 26, 28]: О. В. Куніцин та Ф. А. Орнатський (кін. 20-х – поч. 30-х), фізик В. І. Лапшин (випускник 1832 р.), агроном В. А. Кочетов (1842), технолог І. К. Косов (1843), ботанік Л. С. Ценковський (1844), ботанік А. М. Бекетов (1842), фізико-хімік М. М. Бекетов (1846), хімік М. К. Яцукович (1860), математик М. О. Тихомандрицький (1865), філолог-орієнталіст В. І. Шерцль (1867), юрист І. І. Дитятін (1871), політеконом І. М. Миклашевський (70-е), філолог Д. М. Овсяннико-Куликовський (1873), філолог-класик Р. І. Шерцль (1974), філолог-класик І. В. Нетушил (1875), механік О. М. Ляпунов (1880), зоолог О. М. Нікольський (1881), хімік О. А. Альбицький (1882), фізик Є. О. Роговський (1882), математик Д. О. Граве (1885), географ А. М. Краснов (1885), славіст Б. М. Ляпунов (1885), філолог Л. М. Лазарович-Шепелевич (1887), хімік І. К. Красуський (1888), ботанік В. А. Ротерт (1889), хімік К. В. Харичков (1889), юрист М. О. Таубе (1891), славіст О. Л. Погодін (1894), юрист В. М. Устинов (1894), статистик Л. М. Яснопольський (1895), філолог-славіст Г. А. Ільїнський (1898), а також юрист В. М. Гордон, історик і теоретик мистецтв Ф. І. Шміт.

Важливим чинником, що поєднував університети, було також захисти магістерських та докторських дисертацій. Рада університету, де відбувався захист, призначала опонентів із числа провідних фахівців. Тому здобувачі зверталися туди, де ці фахівці були. Всього в Петербурзькому університеті захистили магістерські дисертації 33 викладачі Харківського університету: філолог В. О. Якимів (1832), хімік О. І. Ходнєв (1846), Л. С. Ценковський (1846), історик О. П. Зернін (1847), славіст П. О. Лавровський (1852), філолог М. О. Лавровський (1853), А. М. Бекетов (1853), М. М. Бекетов (1853), астроном І. І. Федоренко (1856), історик В. К. Надлер (1864), історик М. Я. Арістов (1866), М. К. Яцукович (1867/1868), В. І. Шерцль (1869), зоолог О. Ф. Брандт (1870), філософ Ф. А. Зеленогорський (1871), І. І. Дитятін (1875), М. А. Тихомандрицький (1876), зоолог М. Ф. Білецький (1877), О. М. Ляпунов (1885), О. М. Нікольський (1887), фізик М. Д. Пильчиков (1888), філолог М. Г. Халанський (1888), Д. О. Граве (1889), філолог-класик О. М. Деревицький (1889), А. М. Краснов (1889), М. О. Таубе (1895), С. П. Ніконов (1900), О. Л. Погодін (1901), Г. А. Ільїнський (1903), Є. А. Роговський (1903), мистецтвознавці Є. К. Редін і Ф. І. Шміт, географ й етнограф О. М. Покровський (склав магістерські іспити, 1897–1898).

Десять харківських професорів захистили в Петербурзькому університеті докторські дисертації: четверо вихованців духовних академій, про яких сказано вище, а також Л. С. Ценковський (1856), І. І. Федоренко (1865), І. І. Дитятін (1877), О. М. Нікольський (1889), М. О. Таубе (1899), О. Л. Погодін (1904).

Вихованці (випускники, магістранти та докторанти) Петербурзького університету, опинившись у Харкові, по-різному поставилися до такого повороту долі. Деякі з них, відпрацювавши тут два-три роки, переходили в інші навчальні заклади. А. М. Бекетов, наприклад, перейшов до Петербурзького, Д. О. Граве – до Київського університетів, М. Я. Арістов – до Ніжинського історико-філологічного інституту. Інші залишали провінційний університет після ряду років плідної роботи, як наприклад, юристи С. В. Пахман, М. О. Таубе та С. П. Ніконов. Але більшість на довгі роки пов'язали своє життя з Харковом і його університетом, успішно поєднували наукову, педагогічну та громадську діяльність. Їхній внесок у розвиток культури й освіти на Слобідській Україні ще повною мірою не вивчений і не оцінений.

Слід зазначити, що переміщалися з одного вишу до іншого не тільки початківці, а й досвідчені, авторитетні вчені. Чимало професорів з різних причин неодноразово змінювали місце роботи з великою користю для науки та освіти. Плідно працювали, наприклад, проф. В. І. Палладін у Московському, Харківському, Варшавському і Петербурзькому університетах, проф. Л. С. Ценковський в Петербурзькому, Новоросійському, Харківському університетах, проф. В. А. Ротерт у Казанському, Харківському, Новоросійському університетах та ін.

Вищим визнанням наукових заслуг низки харківських професорів, пов'язаних з Петербурзьким університетом, стало обрання їх до складу національних та іноземних академій наук. Так, у різні роки до складу академічних спільнот увійшли А. М. Бекетов (член-кор. з 1891 р., поч. член з 1895 р. СПб АН), М. М. Бекетов (член-кор. з 1877 р., член з 1886 р. СПб АН), М. О. Лавровський (член СПб АН з 1890 р.), О. М. Ляпунов (член-кор. з 1900 р., член з 1901 р. СПб АН), І. В. Нетушил (член-кор. СПб АН з 1910 р.), Л. С. Ценковський (член-кор. СПб АН з 1881 р.), В. М. Гордон (член ВУАН з 1925 р.), О. М. Нікольський (член ВУАН з 1919 р.), М. І. Палієнко (член ВУАН з 1930 р.), Ф. І. Шміт (член ВУАН з 1921 р.), Л. М. Яснопольський (член ВУАН з 1925 р.), І. А. Красуський (член-кор. АН СРСР з 1933 р.), М. Д. Пильчиков (член Тулузької АН). Членами двох академій були фахівець з Давньої Греції О. І. Білецький – АН УРСР (1939) та АН СРСР (1958), П. О. Лавровський (член-кор. СПб АН з 1856 р. і Південнослов'янської АН в Загребі) і В. А. Ротерт (член-кор. СПб АН з 1899 р., член Краківської АН з 1913 р.). Професор Б. М. Ляпунов здобув величезний науковий авторитет у всьому слов'янському світі й був обраний членом чотирьох академій – АН СРСР (1923), Польської (1930), Чеської (1934) та Болгарської (1934, член-кор.) академій наук.

Особливе місце в історії Харкова і Харківського університету належить Миколі Миколайовичу Бекетову, дитинство і юність якого пройшли в Петербурзі. У місті на Неві він закінчив гімназію і вступив до університету на фізико-математичний факультет, сюди він повернувся після завершення вищої освіти в Казані. Протягом 7 років Бекетов старанно працював у лабораторії, зблизився з видатними хіміками Ю. Ф. Фрітчем, М. М. Зініним, П. А. Ільєнковим, М. М. Соколовим та ін. склав магістерські іспити, захистив дисертацію та отримав ступінь магістра хімії. Не маючи перспектив у столиці, він прийняв посаду екстраординарного професора в Харківському університеті й залишився тут на довгі 32 роки (1855–1887).

Перші три роки вчений займався переважно організацією навчального процесу та облаштуванням хімічної лабораторії. А починаючи з 1859 р. він практично щороку публікував результати оригінальних досліджень. У результаті проведених дослідів Бекетов відкрив алюмініотермічний метод, що дозволяв відновлювати алюмінієм метали з їх оксидів.

М. М. Бекетов став основоположником нової галузі знання – фізичної хімії. В 1865 р. він уперше в світі прочитав університетський курс з такою назвою. Проте в історію цієї науки як її основоположник увійшов німецький хімік В. Ф. Оствальд, якому в 1865 р. було 12 років (пізніше він працював у Ризі й, безумовно, знав про досягнення російської науки) [13, с. 8]. Завдяки Бекетову на фізико-математичному факультеті університету протягом 20 років (1864–1884) поряд з фізико-математичним і природничим існувало також фізико-хімічне відділення. Випускники цього відділення склали солідну наукову школу. Велика частина з них була учнями М. М. Бекетова: Н. А. Чернай, О. К. Погорелко, А. П. Ельтеков, Ф. М. Флавицькій, І. П. Осипов, М. Д. Пильчиков, А. Д. Чириков, В. Ф. Тимофєєв, Є. Л. Зубашев, Д. П. Турбаба.

Вчений розумів важливість застосування наукових знань на практиці для розвитку технічного прогресу й поліпшення життя людей. У 1864 р. він обстежив мінеральне джерело поблизу хутора Березова та відзначив подібність цілющих властивостей цієї води і французької спа. За радянських часів тут був відкритий курорт «Березівські мінеральні води». У 1880 р. професор разом зі своїм учнем А. Д. Чириковим розробив технологію отримання сірки з гіпсу, поклади якого були в районі Артемівська. Але ідея нікого не зацікавила, й сірку продовжували експортувати з Сицилії [25, с. 106, 104].

Ліберальні реформи 60-х рр. позитивно вплинули на умонастрої російської інтелігенції, дали старт багатьом громадським ініціативам. Не залишився в стороні від цих процесів й університетський Харків. Завдяки місцевій професурі тут були засновані десятки громадських просвітницьких, культурних та наукових організацій. Більшість професорів уважала сприяння просвіті народу своїм громадянським обов'язком. Свою позицію з цього питання дуже точно сформулював А. М. Краснов у листі до В. І. Вернадського: «Зайнявши кафедру, крім того, що я буду пов'язаний викладанням, я повинен серйозно зайнятися громадською діяльністю на користь Росії, яка гине» [20, с. 14].

1861 року Харків став одним із перших міст Росії, де з'явилися недільні школи для дорослих. Одну з таких шкіл відкрили в приміщенні університету. Нею опікувалися й викладали в ній професори М. М. Бекетов і В. І. Лапшин. Причому, внутрішня потреба «сіяти розумне, добре, вічне» у кращої частини інтелігенції не залежала від зовнішніх умов. Так В. І. Лапшин, пішовши у відставку, оселився у Феодосії, де відкрив народну школу (1871–1876), в якій викладав поки дозволяло здоров'я. А Микола Миколайович Бекетов, переїхавши з Харкова до Петербурга, 15 років безкоштовно викладав на Вищих жіночих курсах.

Центром просвітницького руху на Слобожанщині стало Харківське товариство поширення в народі грамотності. Перша спроба його заснування відноситься до 1861 року. Ініціатори, серед яких був і проф. М. М. Бекетов, не дочекавшись офіційного дозволу, створили в передмісті школу-інтернат з українською мовою викладання для підготовки сільських вчителів, що через 3-4 роки стала урядовою, а потім була переведена до Белгорода як учительська семінарія. А Товариство грамотності було засноване тільки в 1869 році [10, с. 25]. Основними напрямками його діяльності стали організація шкіл, читалень, видання дешевих книг, читання публічних лекцій і т. ін. Першим головою правління товариства був Бекетов (1869–1877). Саме під його керівництвом товариство, подолавши труднощі росту, міцно стало на ноги й повернуло до просвітницької роботи кращих викладачів університету та інших зацікавлених осіб.

1870 року за ініціативою професорів М. М. Бекетова, Л. Л. Гіршмана та І. П. Шимкова при університеті було створено Товариство дослідних наук. Воно складалося з двох секцій – фізико-хімічної та медичної. Першим головою був обраний І. П. Шимков, потім М. М. Бекетов, а згодом його учень проф. І. П. Осипов. У 1893 році на базі секцій були засновані самостійні товариства – Фізико-хімічних наук і Медицини та наукової гігієни. Кожна секція видавала свою збірку, в якій публікувалися дослідження, доповіді та повідомлення, прочитані на засіданнях не тільки харківськими вченими, але й науковцями з інших міст. Діяльність цих наукових об'єднань припинилась із закриттям університету в 1920 році.

У 1887 р. М. М. Бекетов перейшов на роботу до Імператорської Академії наук, але всі його суспільно-корисні починання були продовжені його учнями та соратниками.

Майже чверть століття (1886–1911) працював у Харківському університеті петербуржець Андрій Миколайович Краснов. Тут він поставив на високий рівень викладання ботаніки, забезпечив курс необхідною навчальною літературою та зробив вагомий внесок у розвиток науки. Вчений вперше здійснив паралелізацію ботанічних формацій Європи та Азії, визначив їх схожість, відмінність і генетичний зв'язок цих асоціацій рослин, сформулював теорію походження сучасних геоботанічних формацій у віддалених одна від одної країнах шляхом дії вікових і схожих змін клімату і ґрунтів на колись одноманітну на материк Євразії флору. Ця теорія усунула пануючу раніше теорію міграції рослин. А. М. Краснов є основоположником вчення про географічні комплекси, яке розвинулося в особливу галузь географії – ландшафтознавство [4, с. 58].

Відповідно до свого життєвого кредо проф. А. М. Краснов став одним із найбільш яскравих громадських діячів Харкова кінця XIX – початку XX століття. Він брав участь у роботі Харківського товариства грамотності, читав благодійні лекції, обирався головою міської музейної комісії й створив географічний відділ у міському музеї. Але головним його дітищем стали Курси для робітників, відкриті в 1900 р. при ремісничому училищі на Петінській вулиці. Краснов головував у раді цих курсів близько 10 років. Він запросив туди кращих лекторів, більшість з яких працювала безкоштовно, розширив коло слухачів за рахунок жінок, домігся будівництва нового приміщення (на кошти держави та міської думи), викладав тут ботаніку, геологію та географію, зміцнював матеріальну базу шляхом придбання книг, наочних посібників, ТЗН, мінералогічних і зоологічних колекцій та ін. Однак у 1911 році курси були закриті.

Отриманий на курсах досвід привів Краснова до усвідомлення необхідності реформування всієї системи освіти. У зв'язку з цим він активно пропагував ідею створення на базі курсів народного університету, підкреслюючи величезну ефективність такої освіти для народу.

У 1906–1911 рр. А. М. Краснов опублікував серію статей з роздумами про сучасний стан та перспективи розвитку російської школи. У них автор наголосив на тому, що завжди бачив і в міру своїх сил намагався змінити: шкільна освіта неефективна. Головна проблема школи в тому, що

вона займається «начотництвом» – дає масу непотрібних готових знань, але не вчить самостійно добувати їх, не приділяє належної уваги вихованню підростаючого покоління та підготовки його до реального життя. «Сила держави, – писав Андрій Миколайович, – в освіті й розвитку народних мас ... Освіта ця повинна бути однією для громадянина культурної країни, незалежно від того, чи буде він хліборобом або шевцем, слюсарем, телеграфістом або директором...» За ці листи газета «Південний край» була оштрафована, а Краснов, як її редактор, відповідав перед судом за опубліковану «крамолу».

У лютому 1912 р. А. М. Краснов подав у відставку за станом здоров'я й у травні у віці 50 років залишив університет і Харків. Він поїхав до Батумі, де всього за два останні роки свого життя заснував ботанічний сад і багато зробив для поширення в Батумському краї субтропічних культур – хурми, чаю, цитрусових, бамбука, евкаліпта.

Уплив Харківського університету на Петербурзький в галузі підготовки науково-педагогічних кадрів був помітно слабкішим. І простежити його з Харкова складніше. Але взаємодія й по цій лінії, безумовно, була. Так, у С.-Петербурзькому університеті працювали випускники Харківського університету: славіст І. І. Срезневський (1829), історик М. І. Костомаров (1837), історик літератури М. І. Сухомлинов (1848), юристи О. Д. Градовський (1862) і М. А. Гредескул (1887), хімік Ф. М. Флавицький (1869). Тут же отримали вчені ступені магістрів І. І. Срезневський (1837), М. І. Костомаров (1844) та М. І. Сухомлинов (1850), ступені докторів – І. І. Срезневський (1846), одесит О. І. Соболевський (1884). Крім того, за пропозицією П. О. Лавровського в 1864 р. ступінь доктора з порівняльного мовознавства був присвоєний *honoris causa* професору С.-Петербурзького університету К. А. Коссовичу [8, с. 94, 132, 163-165]. Особливою гордістю обох вишів є нобелівський лауреат, мікробіолог І. І. Мечников – випускник Харківського університету (1864), який отримав учені ступені магістра (1867) й доктора (1868) в Петербурзькому університеті.

Довгий ланцюжок взаємних упливів і взаємодій між ученими двох університетів пов'язаний з ім'ям професора-славіста Ізмаїла Івановича Срезневського, науково-педагогічна діяльність якого почалася в Харкові. Тут він здобув вищу освіту (1829), захистив магістерську (1837) і докторську (1846) дисертації. Харківський університет до революції був одним із найбільших центрів слов'янознавства в Російській імперії. Активний інтерес до даної проблеми члени університетської корпорації (студенти й викладачі) стали виявляти з кінця 20-х років XIX ст. Саме в цей період сформувався гурток любителів народної словесності або харківська школа романтиків. Передумовами його появи стали: по-перше, культурне середовище Слобожанщини з її багатою не вивченою народною творчістю, по-друге, навчальний процес в університеті, під час якого професори російської словесності залучали студентів до поетичної творчості, при цьому в пошуках натхнення зверталися до історії, образів рідної природи і т. п., по-третє, наявність перших на українських землях періодичних видань (у 1812-1825 рр. в Харкові видавалися: «Харьковский еженедельник», «Украинский домовод», «Харьковский Демокрит», «Украинский вестник», «Харьковские известия», «Украинский журнал») [1, с. 780-785], в яких можна було опублікувати авторські, перекладні й народні твори.

Засновниками гуртка стали випускники університету І. І. Срезневський, І. В. Роскошенко, О. Г. Шпигоцький, брати О. С. і Ф. С. Євєцькі. В 1830-1840-ві роки його учасниками в різний час були І. Є. Бецкий, А. А. Корсун, М. І. Костомаров, А. Л. Метлинський, В. В. Пассек, І. М. Петров, О. Хіждеу [12, с. 41-42]. Об'єднав їх усіх інтерес до української історії та усної народної творчості, а також робота зі збирання й публікації цієї культурної спадщини. Центральною фігурою в гуртку став молодий юрист Ізмаїл Іванович Срезневський, який опублікував у 30-ті рр. збірники «Словацкие песни» [23] і «Запорожская старина» [21]. Останній являв собою зібрання українських народних історичних пісень, дум, переказів, літописних матеріалів, статей, приміток і коментарів автора-упорядника. Вже перша книга «Запорізької старовини» була беззастережно прийнята і рядовими читачами, і вченими. Вона принесла популярність її авторові як українознавцю та дозволила йому познайомитися з Г. Ф. Квіткою, І. П. Котляревським, М. В. Гоголем, Й. М. Бодяньським, П. О. Кулішем, М. О. Максимовичем та іншими діячами української культури.

Однак перші кроки І. І. Срезневського на ниві слов'янознавства могли так і залишитися простим захопленням, якби в Міністерстві народної освіти не прийняли рішення про відкриття в російських університетах кафедр слов'янських нарід. Науково-педагогічних кадрів для таких кафедр не було, тому в закордонне відрядження вивчати культуру західних і південних слов'ян були відправлені молоді університетські викладачі Й. М. Бодяньський (Москва), В. І. Григорович (Казань), П. І. Прейс (С.-Петербург), І. І. Срезневський (Харків). Срезневський провів у слов'янських землях Австрійської імперії два роки – з вересня 1839 по вересень 1842 р. Після повернення він обійняв новозасновану кафедру слов'янських нарід у Харківському університеті. 3 грудня 1846 р. захистив докторську дисертацію [22] і став першим у Росії доктором слов'янської філології.

З січня 1847 р. по лютий 1880 р. Ізмаїл Іванович працював у Петербурзькому університеті спочатку тимчасовим викладачем, а з червня 1847 р. професором по кафедрі слов'янських нарід; у 1862 р. виконував обов'язки ректора; одночасно в 1848–1859 рр. читав лекції в Головному педагогічному інституті. Список його наукових публікацій, складений до 50-річчя наукової діяльності, складався з 340 найменувань [5, с. 54], присвячених слов'янській діалектології та етнографії, історії російської мови, палеографічному вивченню історичних пам'яток тощо. Особливо високо наукова громадськість оцінила його промову на університетському акті «Думки про історію російської мови» [24] (витримала п'ять видань), в якій він обґрунтував необхідність та окреслив шляхи вивчення історії російської мови. Багатопланова наукова спадщина Срезневського привертала увагу багатьох вчених і в даний час добре вивчена [7, 9, 14, 27].

І. І. Срезневський обирався ад'юнктом (1849), екстраординарним (1851) й ординарним (1854) академіком Імп. Академії наук, почесним членом Південнослов'янської академії наук і мистецтв у Загребі (1867), членом-кореспондентом Королівської академії історії в Мадриді (1868), почесним членом Чеського академічного товариства писемності в Празі (1871). В історію учений увійшов як засновник школи славістів у Петербурзькому університеті. До неї належать В. І. Ламанський, О. М. Пипін, М. П. Корелкін, В. Я. Стоюнін, брати М. О. та П. О. Лавровські, В. В. Макушев, А. С. Будилович, Д. Л. Мордовцев, М. Г. Чернишевський, Д. І. Писарев та ін. [30].

Одним із учнів І. І. Срезневського був Петро Олексійович Лавровський, вихованець Головного педагогічного інституту, в 1851 р. призначений міністерством у Харківський університет викладати історію та літературу слов'янських нарід. Працюючи в Харкові, П. О. Лавровський не поривав зв'язків зі своїм вчителем і Петербурзьким університетом: тут він захистив магістерську дисертацію [11], сюди неодноразово приїжджав у відрядження для «вчених занять з предметів займаної ним кафедри» [8, с. 124]. Служба Лавровського в Харківському університеті тривала до 1869 р. і цей період був найбільш плідним у науковому плані. В 1854 р. він захистив у Харкові докторську дисертацію «Дослідження про літопис Якимівський», в якій довів, що Якимівський літопис не фальсифікація, укладена Татіщевим, і в значній своїй частині містить витяги з якогось прадавнього рукопису, який не зберігся. В 1863 р. вийшла велика праця Лавровського «Кирило і Мефодій». Його перу належить близько 60 статей з різних проблем історії, літератури, мови й культури східно- та західнослов'янських народів [8, с. 126-128]. І, що важливо в контексті розглянутої в статті проблеми, П. О. Лавровський створив у Харківському університеті помітну школу філологів-славістів. Серед його слухачів були такі відомі вчені, як М. О. Колосов і О. О. Потебня. Причому останнього Петро Олексійович готував собі в наступники, опікувався і спрямовував у перші роки самостійної наукової та педагогічної діяльності.

Учень П. О. Лавровського філолог Олександр Опанасович Потебня (член-кор. СПб АН з 1875 р.) викладав у Харківському університеті російську мову і словесність з 1859 по 1891 рр. Тут він захистив магістерську [19] і докторську [16] дисертації, написав свої головні наукові праці [16-19]. Монографія «Думки і мова» була другою публікацією молодого ад'юнкта, але обґрунтована в ній концепція про взаємозв'язок мови і мислення, долучила ім'я автора до числа серйозних вчених. У наступні роки Потебня розширив сферу своїх наукових інтересів. Він залишив глибокий слід у різних галузях лінгвістики: в описовій та історичній фонетиці, теоретичній та порівняльно-історичній морфології, порівняльно-історичному синтаксисі, діалектології, етимології, семантології, проблемі загального мовознавства тощо. Крім того, він

приділяв увагу питанням мови художньої літератури, теорії літератури, етнографії, фольклористиці. Головними об'єктами дослідження були російська та українська мови.

О. О. Потебня підтримував наукові контакти з усіма видатними філологами Росії: І. І. Срезневським, І. В. Ягичем, І. О. Бодуен де Куртене та ін. Його праці високо цінували й відомі, й молоді вчені. Разом з колишніми студентами Харківського університету, які слухали лекції професора Потебні, М. Ф. Сумцовим і М. Г. Халанським, його учнями вважали себе відомі славісти Б. М. Ляпунов і Д. М. Овсяннико-Куликовський. Випускник Петербурзького університету Борис Михайлович Ляпунов з 1887 по 1891 рр., за його словами, «жив або в Харкові, де займався під керівництвом проф. О. О. Потебні і М. С. Дринова, або в Москві, де відвідував лекції Ф. Ф. Фортунатова й займався читанням стародавніх рукописів у Московській синодальній та інших бібліотеках» [8, с. 140]. Д. М. Овсяннико-Куликовський у Харківському університеті в 1884–1885 рр. склав іспити та захистив магістерську дисертацію. Попрацювати поруч з учителем він встиг менше трьох років. Але знайомство з професором і його науковими працями справило на молодого вченого такий величезний вплив, що він став послідовником психологічної школи О. О. Потебні та популяризатором його спадщини.

Професійно виконуючи службові обов'язки О. О. Потебня, як і багато його колег, активно займався громадською діяльністю. На початку 60-х років він підтримував контакти зі студентською українською громадою, вітав появу в місті перших недільних шкіл і навіть написав для них спеціальний підручник – «Буквар» (тоді ж К. Д. Ушинський написав своє «Рідне слово»). Але видати його не вдалося через заборону влади. Опублікований «Буквар» був уже після смерті автора в 1899 р. в журналі «Киевская старина». Багато уваги вчений приділяв організації роботи Харківського історико-філологічного товариства, головою якого він був протягом 1878–1890 рр.

Гідними спадкоємцями О. О. Потебні стали його учні: професори Харківського університету М. Ф. Сумцов (1878–1920) – фахівець у галузі української та російської літератури, української культури та етнографії; М. Г. Халанський (1889–1910) – дослідник російської та сербської народної словесності; Б. М. Ляпунов (1892–1900) – мовознавець-славіст, фахівець із порівняльної фонетики та граматики, історії та етимології слов'янських мов; Д. М. Овсяннико-Куликовський (1888–1907) – історик культури, критик, лінгвіст. За вагомих внесок у розвиток науки всі вони були обрані до складу академій наук: Імператорської, Російської, СРСР, Всеукраїнської. Разом із науковими заслугами потрібно відзначити їх безкорисливу й плідну працю на ниві культури та народної освіти на Слобідській Україні.

Міграція професорів по університетах Росії припинилася після встановлення Радянської влади. Підготовка кадрів для інших університетів збереглася, але в значно менших обсягах. В основному цю проблему вищі вирішували самостійно завдяки значно збільшеній кількості студентів, що дозволяло направляти найбільш здібних до аспірантури, яка, починаючи з 30-х років ХХ ст., існувала при більшості вищих навчальних закладів країни.

Таким чином, протягом ХІХ – початку ХХ століття між Харківським і Петербурзьким університетами здійснювалася постійна, хоч і нерегулярна, взаємодія. Головним каналом комунікації була підготовка та обмін науково-педагогічними кадрами. Завдяки такому переміщенню вчених успішно вирішувалося багато завдань у сфері організації університетської освіти та науки: від простого розповсюдження наукових досягнень до становлення і зміцнення наукових шкіл. У цілому, можна стверджувати, що єдиний університетський простір забезпечував покращення якості роботи університетів і підвищення їх ролі в культурному розвитку регіонів.

Література

1. Багалеї Д. І., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 г.): Ист. моногр. Т. 2. (ХІХ в.). – Х., 1912.
2. Багалеї Д. І. Вибрані праці. У 6 т. Т. 3. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам), ч. 1 (1802–1815). – Х., 2004.
3. Багалеї Д. І. Вибрані праці. У 6 т. Т. 4. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам), ч. 2 (1815–1835). – Х., 2005.
4. Бейлин И. Г., Парнес В. А. Андрей Николаевич Краснов. – М., 1968.
5. Богатова Г. А. И. И. Срезневский: Кн. для учащихся. – М., 1985.

6. Досталь М. Ю. И. И. Срезневский и его связи с чехами и словаками. – М., 2003.
7. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905): 1. История факультета, 2. Исторические очерки кафедр, 3. Биографический словарь профессоров и преподавателей. – Х., 1908.
8. Кирдан Б. П. Собиратели народной поэзии: из истории народной фольклористики XIX в. – М., 1974.
9. Коломієць Т. В. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869–1920 рр.). – Х., 1998.
10. Лавровский П. А. О языке северных русских летописей. – СПб., 1952.
11. Михайлин І. Л. Нарис історії журналістики Харківської губернії. 1812–1917. – Х., 2007.
12. Мчедлов-Петросян Н. О. Химия в Харьковском университете // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2004. – № 626: Хімія. – Вип. 11 (34).
13. Памяти И. И. Срезневского. – Х., 1911.
14. Потєбня А. А. Из записок о русской грамматике, тт. 1–2. – Х., 1874.
15. Потєбня А. А. Из записок о русской грамматике, тт. 1–2. – Х., 1874; т. 3. – Х., 1899; т. 4. – М.; Л., 1941; т. 4, вып. 2. – М., 1977 (Перевид.: Т. 1–2. – М., 1958; Т. 3 – М., 1968).
16. Потєбня А. А. Из записок по теории словесности. – Х., 1905.
17. Потєбня А. А. Мысль и язык // ЖМНП. – 1862; СПб., 1892.
18. Потєбня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. – 2-е изд. – Х., 1914.
19. Потєбня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии. – Х., 1860.
20. Профессор Андрей Николаевич Краснов (1862–1914 гг.) / Под ред. В. И. Талиева. – Х., 1916.
21. Срезневский И. И. Запорожская старина. – Харьков, ч. 1–2, кн. 1–6, 1833–1838 гг.
22. Срезневский И. И. Святые места и обряды языческого богослужения древних славян по свидетельствам современников и преданиям. – Х., 1846.
23. Срезневский И. И. Словацкие песни. – Х., 1832.
24. Срезневский И. И. Мысли об истории русского языка. – СПб., 1887.
25. Турченко Я. И. Николай Николаевич Бекетов. – М., 1954.
26. Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905): История факультета, 2. Очерки отдельных кафедр, 3. Биографический словарь профессоров и преподавателей. – Х., 1908.
27. Харківська школа романтиків: У 3 т. – Т. 1. – Х., 1930.
28. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). – Х., 1908.
29. orientalstudies.ru
30. www.peoples.ru/science/philology/izmail_sreznevskij